

З пам'яті літ

CXXV

Володимир Панченко

УДК 821.161.2.09 "1914/1917"

ДВА ЕПІЗОДИ ІЗ ЖИТТЯ МИКОЛИ ЗЕРОВА (до 125-річчя від дня народження неокласика)

Два етюди репрезентують маловідомі сюжети із життя і творчості М. Зерова часів його студентської юності та молодості тієї пори, коли він, учорашній випускник Київського університету ім. Св. Володимира, учителював у Златопільській гімназії (тоді Київщина). У першому етюді йдеться про дипломну роботу Зерова, присвячену літопису Григорія Грабянки "Історія презильної брані"; у другому – про М. Зерова й А. Ахматову в київському середовищі перед 1917 роком, про можливе "посередництво" В. Нарбута між Зеровим-читачем і Ахматовою-поетесою.

Ключові слова: козацькі літописи, Грабянка, Київ, Зеров, Ахматова, акмеїсти, Володимир Нарбут.

Volodymyr Panchenko. Two episodes from Mykola Zerov's life (in honor of the 125th neoclassicist's birthday)

The two essays present little-known episodes from the life and work of M. Zerov in the days of his studentship and youth when he used to work as a teacher in Zlatopil gymnasium (in those times that was the territory of Kyiv province) after he had graduated from Saint Volodymyr University of Kyiv. The first sketch deals with Zerov's diploma thesis about the chronicle "Diistviia prezilnoi brani" ["Events of the most bitter war"] by Hryhorii Hrabianka. The second sketch is about M. Zerov and A. Akhmatova in Kyiv milieu of 1917 and about V. Narbut's possible mediation between Zerov as a reader and Akhmatova as a poetess.

Key words: Cossack chronicles, Hrabianka, Kyiv, Zerov, Akhmatova, Acmeists, Volodymyr Narbut.

1914 рік: Дипломна робота

У 1913–1914 рр. під керівництвом приват-доцента Київського університету ім. Св. Володимира Василя Данилевича Микола Зеров працював над дипломною роботою, присвяченою "Історії презильної брані" Григорія Грабянки [див.: 2]. В. Данилевич викладав в університеті кілька курсів, зокрема "Русские древности" (археологія), і, як стверджувала у своїх спогадах історик Наталя Полонська-Василенко, "читав дуже нудно" [див.: 6]. Та й загалом його особистість не викликала в Н. Полонської-Василенко нічого, окрім скепсису й розчарування: "Він був учнем В.Б. Антоновича, одержав золоту медаль за монографію "Історія Полоцької землі", але після того не писав нічого значного"; викладав якийсь час у гімназіях Тифлісу, Владикавказу та Харкова; у 1907 р. повернувся до Києва; "тримався надзвичайно велично, не раз заявляв, що веде своє походження від Рюрика, і любив казати, що належить до аристократії. Своє звання приват-доцента він носив гордовито і вимагав, щоб його йменували "ваше превосходительство". <...> З початком війни 1914 року В. Данилевич виявляв і підкреслював своє монархічне, вірнопіддане відношення"; натомість після 1917 року "несподівано виявилось, що майбутній камер-юнкер і один із небагатьох "справжніх аристократів" – щирий українець і до того марксист. Як марксист він став представником УНР".

Одне слово, перед нами портрет людини, завжди готової до політичних “перефарбовувань”, не особливо вдатної в науці, проте з неабиякими амбіціями.

Зрештою, М. Зеров теж був невисокої думки про свого наукового керівника: в одному з листів зустрічаємо його іронічні слова про “неизлечимое ученое бесплодие” свого “дорогого учителя (сиречь Васи)” [5, 1037]; вони підтверджують оцінку В. Данилевича Н. Полонською-Василенко.

Утім “керівник” не заважав, мовчки погодившись зі своєю суто формальною роллю. “Я и Зеров пока не унываем и свирепо занимаемся, – “рапортував” Данилевичу приятель Зерова Віктор Романовський у лютому 1914 р. про те, як просувається його й Миколи робота над дипломними дослідженнями. – От Зерова я получил письмо, где он пишет, что Вы указали мне два документа, имеющие отношение к моей работе...” [див.: 3]. Лист відправлено із Глухова; Зеров же, вочевидь, у цей час “свирепо”, не особливо напружуючи “керівника”, студіював літопис Грабянки у Кролевіці або в Києві...

Вибір теми дипломного дослідження був для М. Зерова закономірним наслідком його щирого інтересу до України XVII ст., до того ж України не мілітарної, а інтелектуальної!

Найперше питання, яке належало з’ясувати авторові, – що таке *козацькі літописи*? М. Зеров резонно вважає таке визначення надто розмитим, оскільки слово “козацькі” може означати як “національне ім’я” (наприклад, у літопису Самійла Величка), так і “класову приналежність” самих літописців (як в українській історіографії XIX ст.). Є проблема із, сказати б, чистотою жанру: “козацькі літописи” насправді не завжди дотримуються власне літописної традиції, деякі з них містять “спроби наукових узагальнень”. Тож, на думку Зерова, правильніше було б користуватися поняттям “малоросійські історичні праці” (хоча й ця дефініція через змішану, компілятивну природу літописів не бездоганна). Що ж до “Історії презильной брані” Григорія Грабянки, то М. Зеров зауважує в ній поєднання “історичної монографії на початку і сумбурного, лаконічного літопису в кінці” (“широковещательная историческая монография в начале и сбивчивая, лаконическая летопись в конце”). Ось його висновок: “Грабянка хотів задовольнити потребу в систематичній історії, що народжувалася в суспільстві, хотів дати зв’язний нарис епохи Хмельницького”, проте “зі своїм завданням не впорався”, оскільки “витримавши так-сяк тон історика в першій частині своєї історії, де оповідається про Хмельницького та його попередників, він, у міру наближення до свого часу, все більше й більше впадає в тон літописця: записи його стають усе коротшими, все більш уривчастими, аж поки в огляді 1700–1708 рр. не зводяться до трьох-чотирьох рядків”.

Другий аспект дипломної роботи М. Зерова стосується *структури* “Історії презильной брані”. Вона тричастинна: спочатку Грабянка викладає своє розуміння історії козацтва, потім, у другій – найрозлогішій – частині розповідає про епоху Богдана Хмельницького, завершується ж цей літопис хронікою 1664–1708 рр., власне стислим переказом літопису Самовидця.

Літературна історія літопису – це третя грань дослідження М. Зерова. Констатується велика поширеність “літопису” Грабянки (про що свідчить значна кількість його списків); історію деяких списків (зокрема, того, що готувався для Петра Даниловича Апостола) викладено досить докладно; подано лаконічну інформацію про першу публікацію пам’ятки (1854 р., Київ).

Надзвичайно захопливо молодий дослідник висвітлює питання *про автора* “літопису”. Оглянувши наявну літературу, він наводить аргументи на користь версії, що автором “Історії” був саме Григорій Грабянка, після чого ознайомлює своїх потенційних читачів з особистістю та долею цього козацького хроніста. У цій частині дипломного дослідження історичний белетрист міг би знайти

для себе чимало цікавого матеріалу. Біографія Грабянки має “закручений”, сповнений пригод сюжет: чого варте хоч би все те, що стосується його участі у “справі Полуботка”! “Грабянка належав до найбільш твердих, стійких автономістів, захисників старого порядку”, – робить висновок М. Зеров і додає: “Наш літописець був особистістю не тільки небуденною, але й не зовсім звичайною для старшини з кіл XVIII ст.”. Вийшовши із середовища рядових козаків, він став полковим суддею, а потім і гадяцьким полковником, до того ж “справедливим і незагребушим” (“нестяжательным”), що визнавав навіть О. Лазаревський, чиє ставлення до козацької старшини було вельми і вельми критичним.

Ще одна, п'ята, тема Зерова-дослідника – *історичні погляди Г. Грабянки*. Ідеться передусім про оцінки гетьманів і “патріотичну свідомість” автора “Історії презильної брані”. М. Зеров зауважує, що Грабянка (народився близько 1670 р. – помер наприкінці 1730-тих) належав до покоління, якому довелося відчувати на собі “всю тяжкість суверенитета Москви”. Тому серед його сучасників були люди, які намагалися зберегти залишки колишньої автономії. Перед особистістю Хмельницького вони схилилися, навіть ідеалізували її. Так було і з Григорієм Грабянкою, який змалював просто-таки “фантастичний образ” великого гетьмана. З неабиякою повагою ставиться він і до гетьмана Дем'яна Многогрішного, який зумів домогтися, “дабы воеводам в Малороссии не быти”. Многогрішний у Грабянки, на думку Зерова, – “мало не ідеал правителя”. Із симпатією згадується й полковник Яким Сомко. Натомість оцінка Івана Виговського, Івана Брюховецького й Петра Дорошенка в “Історії...” різко негативна. А Гадяцька угода, взагалі, трактується як “акт зради московському цареві”.

Висновок М. Зерова: “Грабянка вміло примирює свій патріотизм (український) із цілком лояльним ставленням до московського государя”. Що ж до його соціальних симпатій / антипатій, то “нашому літописцю” “найбільш близькі інтереси заможних верств козацтва – козацької старшини”.

За Зеровим, Григорій Грабянка належав до числа тих українських автономістів, яким властива була подвійна лояльність: вони ностальгували за Гетьманщиною, проте й союз із Москвою не викликав у них (“федералістів” XVIII ст.!) особливих заперечень.

Останній, шостий, аспект дослідження стосується *джерел і характеру їх використання* Г. Грабянкою. М. Зеров переконливо доводить, що “вся “Історія презильної брані” може бути зведена до чотирьох пам'яток: “Синопису” Інокентія Гізеля, “Wojny Domowej” Самуїла Твардовського, “Анналів” Коховського і Літопису Самовидця. “Стосунки” праці Грабянки з кожним із цих джерел простежено надзвичайно скрупульозно, з порівняльним зіставленням текстів, що дало можливість встановити як запозичення, так і розбіжності.

Дивно, але протягом ста років після студента Зерова “літопис” Грабянки не вивчався так всебічно. У радянські часи інтерес до козащини не захоплювався, та й саме ім'я М. Зерова кілька десятиліть було під забороною. Ті, хто писав про Грабянку (наприклад, Олекса Мишанич), на дослідження М. Зерова не посилалися. Воно лежало в архіві аж до 2011 р., поки Микола Сулима не опублікував його текст у книжці вибраних творів неокласика [див.: 2].

Після захисту дипломної роботи, перебувши літо у Кролеві, М. Зеров поїхав викладати історію і латину у Златопільській гімназії.

Але чому його не залишили на кафедрі при університеті?

Віктор Петров вважав, що Зеров сам того не хотів; “з тих або інших мотивів він ухилився від тих каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді” [1, 280]. Ця версія, здається, найправдивіша; зрештою, вона підтверджується рядками з листа М. Зерова до свого приятеля

П. Федоренка, в якому Зеров дає йому поради, посилаючись на власний досвід: “Было бы очень рационально, если бы Вы, не выжидая исхода экзаменов, теперь уже провели рекогносцировку и предприняли кое-что, чтобы подготовить свое оставление при университете по кафедре русской истории – процедура тяжелая и неприятная (курсив мій. – В. П.). Виктору Романовскому в прошлую весну она сильно попортила нервы. <...> Итак, мое заключение такое, что Вам надо действовать решительно. <...> Виктор Романовский уже остался, Якубский – еще только подает надежды, да и то слабые, – я не остался и ничего решительно не обещаю, т. к., кажется, полностью унаследовал от дорогого учителя (сиречь Васи) его неизлечимое ученое бесплодие (ось той контекст, у якому М. Зеров іронізував над В. Данилевичем! – В. П.). Остаются Вы. У Вас есть знания, и надежды, и таланты...” [5, 1036-1037].

Самоіронії тут хоч відбавляй. Тільки навряд чи М. Зеров аж так не вірив у свої сили. Просто він усе ще прислухався до себе. Відчував, що традиційний шлях до наукової кар’єри, описаний у листі до П. Федоренка, не його. Він мовби плыв “за течією”, відкладаючи свій вибір на потім...

Зрештою, факт залишається фактом: після завершення навчання в університеті М. Зеров три роки викладав у Златополі.

1917 рік: Анна Ахматова

В архіві М. Зерова збереглися аркуші з кількома віршами Анни Ахматової, переписаними його рукою у січні 1917-го. Один із них (“Чернеет дорога приморского сада”) друкувався у петербурзькому журналі “Гиперборей” (1913, № 9-10). А ось із віршем, що починається рядком “А! Это снова Ты. Не отроком влюбленным”, виходить якась дивна загадка. Авторська дата під цим віршем – літо 1916-го, проте надрукований він був у часописі “Русское слово” тільки 1 квітня 1917 у збірці Анни Ахматової “Белая стая”, взагалі, з’явився аж у вересні 1917-го!

Що все це означає? Як у січні 1917-го Зеров міг переписувати ще не опублікований вірш Ахматової? Варіантів відповіді може бути два: або, переписуючи, Зеров помилився датою, або... Або Микола Зеров якимось чином отримав текст вірша в рукопису. Тільки від кого? Від когось із знайомих Ахматової? Чи, може, від самої авторки? Остання версія видається малоімовірною, а ось щодо зв’язків Зерова з колом приятелів Ахматової, то, здається, вони таки існували...

Тут варто дещо пригадати.

Цілком можливо, що М. Зерову було щось відомо про київську юність Ані Горенко. Адже були вони майже ровесниками (Зеров молодший усього на рік). Звідси й мимовільний біографічний “синхрон”: 17-річна Аня Горенко приїхала до Києва з Петербурга у 1906-му складати іспити у Фундуклеївській гімназії, а 16-річний Зеров тоді був учнем 1-ї Київської гімназії. У 1908-му вони одночасно вступали до, як тоді казали, високої школи. Анна, якій подобалися історія права й латина (!), вибрала юридичне відділення Вищих жіночих курсів.

Можливо, на якомусь із літературних перехресть їм випадало й “перетинатися”? Легко уявити Зерова, захопленого поезією Срібного віку, на вечорі “Острів мистецтва” (“Остров искусства”) у Києві, де 28 листопада 1909 р. із читанням власних поезій виступали Микола Гумільов, Олексій Толстой, Михайло Кузмін, Петро Потьомкін... Аня Горенко була серед слухачів. Мине півроку, і 25 квітня 1910-го у скромній церкві на лівому березі Дніпра (де тепер станція метро “Лівобережна”) вона, потай від своїх київських родичів, вінчатиметься з Гумільовим, у любовній “облозі” якого так довго перебувала...

Про любовні “терзання” Анни Микола Зеров, ясна річ, нічого знати не міг, зате її перша поетична збірка “Вечер” (Петербург, 1912), більшу частину якої

склали вірші, написані в Києві, навряд чи залишилася поза його увагою. Збірка вийшла на кошти Гумільова у видавництві Цеху поетів мініатюрним накладом (300 прим.), проте Гумільову йшлося не про великі тиражі, а про задуману ним гучну презентацію нової поетичної течії – акмеїзму (від гр. слова *акме* – вищий ступінь чогось, розквіт).

Водночас з ахматовським “Вечером” з’явилася збірка “Дикая порфира” Михайла Зенкевича, і вже 10 березня 1912 р. подію було відзначено урочистим засіданням Цеху поетів на петербурзькій квартирі в Єлизавети Кузьминої-Караваєвої. Ахматова й Зенкевич сиділи в лаврових віночках, що їх сама ж Анна і сплела. А ще через день гумільовський Цех поетів проголосив програму акмеїзму.

То був виклик символістам. Акмеїсти залишали декадентську вежу й запрошували своїх прихильників “на вулиці”. Вони відмовилися від містики, повернувши речам їх прямі значення; як писав Сергій Городецький, “у акмеїстів троянда знову стала приваблювати сама собою, своїм листям, пахощами і цвітом, а не своєю уявною подібністю до містичного кохання” [7, 415].

Коло акмеїстів не було широким. Один із них, Володимир Нарбут, цілком серйозно писав Михайлу Зенкевичу: “Знаєш, я певен, що акмеїстів тільки два: я і ти... Яка ж Анна Андріївна акмеїстка, а Мандель (Осип Мандельштам. – В. П.)? Сергій Городецький – ще туди-сюди, а про Гумільова й говорити нічого” [7, 422].

Безумовно, М. Зеров не міг не помітити появи акмеїстів. У поле його зору потрапляли їхні журнали “Гиперборей” та “Аполлон”. Перший номер “Аполлона” вийшов у січні 1913 р., і Зеров, звісно, зауважив, що його обкладинку виготовив рідний брат Володимира Нарбута Георгій, – той самий Георгій Нарбут із Глухова, про якого в крелевецько-глухівському колі друзів Зерова, безперечно, знали.

М. Зерова не залишила байдужою поезія Анни Ахматової, проголошеної “акмеїсткою”. Тому й переписував він її вірші на акуратних аркушиках, що їх тепер вам можуть видати в читальному залі Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського...

Кумири акмеїстів були і його кумирами. Як і Ахматова, він із пієтетом ставився до поезії Інокентія Анненського, чий “Кипарисовый ларец” побачив світ 1910 р. І. Анненський був великим шанувальником Леконта де Ліля, і це теж щось та означало для Зерова, так само небайдужого до цього поета. Що ж до М. Гумільова, то він у 1914 р. видав книжку перекладів “Емалі та камеї” Теофіля Готьє, одного із чільних “парнасців”, чий творчий приклад згодом надихатиме київських неокласиків, – цей факт також варто взяти до уваги.

Знав М. Зеров і поезію Ігоря Сєверянина, котрого акмеїсти восени 1912 р. сподівалися повернути у свою віру (тільки ж метр образився, вирішивши, що йому відводять роль “учня Гумільова”!). Кілька віршів І. Сєверянина, переписаних власноруч, М. Зеров у січні 1917 р. переслав зі Златополя в Київ Л. Книшевій. Супровід, як завжди, самоіронічний: “Посылается Вам при этом Игорь, который Северянин, и два более слабых стихотворения Ник. Зерова – слышали о таком стиходеле?” [4, 1037].

А тепер повернись до найсуттєвішого для нашого контексту – до того факту, що в невеличкому гурті акмеїстів був уже згаданий глухівчанин Володимир Нарбут, автор збірок “Стихи” (1910) та “Аллилуйя” (1912). Мав він репутацію “російського Бодлера”, а його збірка “Аллилуйя” взагалі викликала скандал: за рішенням суду вона була конфіскована і спалена. Річ у тім, що автор “бешкетних” віршів, в яких М. Гумільов побачив “бруд і кіптяву світу”, скористався церковно-слов’янським шрифтом, і святі отці не пробачили йому такого зухвальства!

Отже, можливо, якісь вірші Анни Ахматової (зокрема, й неопубліковані) потрапляли до Миколи Зерова через Глухів, з рук Володимира Нарбута, або ж когось із близьких до нього земляків? Виключати таку можливість не варто, тим паче що в 1914–1918 рр. В. Нарбут, одружившись, мешкав на рідній Глухівщині. А Глухів (як і Кролевець, куди часто приїздив до батьків гімназист, а потім студент М. Зеров) був для майбутнього неокласика добре обжитим краєм...

ЛІТЕРАТУРА

1. *Домонтович В.* Болотяна Лукроза // *Київські неокласики*. – К., 2003. – С. 280.
2. *Зеров М.* Вибране / Упорядник М. Сулима. – К., 2011. *Усі цитати з дипломної роботи М. Зерова подаються за цим виданням без зазначення сторінки.*
3. *Лист В. Романовського до В. Данилевича від 16 лютого 1914 р.* // *Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського*. – Ф. 35. – Спр. 1315.
4. *Лист М. Зерова до Л. Книшевої від 22 січня 1917 р.* // *Зеров М.* Українське письменство. – К., 2002.
5. *Лист М. Зерова до П. Федоренка від 25 квітня 1915 р.* // *Зеров М.* Українське письменство. – К., 2002.
6. *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К., 2011.
7. *Полушин В.* Николай Гумилев. Жизнь расстрелянного поэта. – М., 2006.

Отримано 17 березня 2015 р.

м. Київ

